

अग्निपुराणम्, देवीभागवत पुराणम् गोतत्त्वविमर्शः

डॉ. नानूराम जाटः

रा. उ. प्रा. सं. विद्यालय माताजी भोपावास चौमूँ, भारता

सारांशः—कथा संपूर्णेन देवीभागवते गोतत्त्वस्य प्रकाशिका वर्तते। अन्यत्र कथासु काकतालीयन्यायेन क्वचित् अतिसंक्षेपेण गवां महिमा वर्तते। एकत्र दानप्रसंगे गोदानस्य महत्वं प्रतिपादितम्। तीर्थस्य वर्णनक्रमे तीर्थे गोदानस्य महत्वं निरूपितम्।

मुख्यशब्दः— अग्निपुराणम्, देवीभागवत, पुराणम्, गोतत्त्वविमर्शः,

अग्निपुराणे गोतत्त्व विमर्शः -अग्निपुराणम् व्यासेन विरचितं विस्तृतं वर्तते। अस्मिन् पुराणे अनेके विषयाः प्रतिपादिताः। प्राचीनानां विषयाणां संकलनमत्र वर्तते एव नवीनानामपि लक्षणग्रन्थानां काव्यशास्त्राणां व्याकरणादि षडङ्गानां विस्तरेण विवेचनं विद्यते। ज्योतिषशास्त्रस्य गणितविषयाणामपि तात्त्विकं वर्णनं विद्यते। अद्यतनीयाः सर्वे च विषयाः ग्रहशान्तिप्रभृतयः समालोचिताः।

अस्य पुराणस्य अध्यायक्रमेण प्रविभागः कृतः। सम्पूर्णेऽस्मिन् पुराणे 383

अध्यायाः सन्ति। आदौ रामायणस्य काण्डभेदेन ये विषयाः सन्ति तेषां समासेन निरूपणमत्र प्राप्यते। हरिवंशस्य सम्पूर्णं दिग्दर्शनञ्च अत्र प्रदर्शितम्। सृष्टितत्त्वस्य च आख्यान माध्येन वर्णनमत्र कृतम्।

कर्मकाण्डे यानि यानि मण्डलानि पुरोहितैः निर्मायन्ते सर्वतोभद्रादीनि तेषां सूक्ष्मतमं विज्ञानं पुराणे परिगीतम्।

मूर्तिविषये, प्रतिष्ठाविषये आकारप्रकार विषये च विस्तरेण संकलनमत्र अस्ति।

अन्येषां देवानां देवीनां यथा गौरी आदि देवीनाञ्च प्रतिष्ठाविषये नियमः, द्रव्याणाञ्च उल्लेखोऽत्र प्राप्यते। विविधानि यन्त्राणि, साधनानि स्तोत्राणि च कथामाध्यमेन वर्णितानि। तिथीनां निर्णयः विस्तरेण प्रस्तावितः। चतुर्णां वेदानां शान्तिकल्पः, उपवेदानां, च वर्ण्य विषयः व्यासेन अत्र संसाधितः।

सन मन्त्राणां प्रकारः, साधनभेदः, मन्त्रेषु लिंगज्ञानम्। एतत् सर्वं व्यासेन भणितम्। किं बहुना व्याकरणस्य आन्तरिकः सकलो विषयः पुराणेऽस्मिन् प्राप्यते। यत्किमपि भवेत् संस्कृतज्ञानां कृते विशिष्यगवेषकाणां कृते च पुराणमिदं भेषजम्।

इदानीं प्रकृतमनुसरामः। अग्निपुराणस्य स्वरूपं श्लोकाश्च कति सन्ति इत्यस्मिन् विषये विदुषां चिन्तनं पृथक् पृथक् अस्ति।

अग्निपुराणे द्विसप्तत्यधिकद्विशततमेऽध्याये अस्य परिमाणविषये किञ्चित् प्रोक्तम् -

"अग्निना यद्वशिष्ठाय प्रोक्तं चाम्नेयमेवतत्। लिखित्वा पुस्तकं दद्यात् मार्गशिष्यां च सर्वदः। द्वादशैव सहस्राणि सर्वविद्याबोधनम्।"

अनेन अन्तः साक्ष्येण द्वादशसहस्रश्लोकाः भवन्ति। अपरत्र च पुराणेऽस्मिन् -

सप्रपञ्चं निष्प्रपञ्चं ब्रह्माणो रूपमीरितम्।

इदं पंचदशसाहस्रं शतकोटि प्रविस्तरम्²

अत्र श्लोकानां संख्या 15000 पंचदश सहस्रं प्रतिपादिता। प्राप्तस्याग्निपुराणस्य वक्ता भगवान् अग्निः वर्तते। इतिहासकाराणां मते कदाचित् अन्यदपि अग्निपुराणमासीत् यत्र ईशानकल्पस्य चर्चा आसीत्। श्रीमद्भागवते अग्निपुराणस्य कथनं प्राप्यते यत्र श्लोकानां संख्या विषये 15400 श्लोकाः कथिताः। देवीभागवते च अग्निपुराणस्य परिमाणविषये चर्चा लभ्यते। तत्र श्लोकानां संख्या 16000 षोडशसहस्रं कथिता। बललालसेन महोदयस्य दानसागरग्रन्थे एकः श्लोकः प्राप्यते यत्र प्रस्तुतं अग्निपुराणं अप्रमाणिकं भवति। एषा सूचना मया डॉ. सुरकान्त झा महोदयेन संपादितात् अग्निपुराणात् भूमिकाभागात् संकलिता स च श्लोकः -

ताक्ष्य पुराणमपरं ब्राह्ममाण्यमेव च।

दीक्षा प्रतिष्ठा पाषण्डमुक्तिरत्नपरीक्षणैः॥

मृषावंशानुचरितैः कोश व्याकरणादिभिः।

असंगतकथाबन्ध परस्परविरोधितः॥³

पुराणमिदं तामसप्रकृतिकं मन्यते। तामसपुराणस्य लक्षणं तावत् यत्र भगवतः रुद्रस्य तथा अग्नेश्च प्रामुख्येन प्रतिपादनं भवति तत् पुराणम्। परन्तु प्रस्तुते अग्निपुराणे अग्नेर्माहात्म्यं नैव वर्णितम्। इदं तथ्यं सत्यमस्ति अग्निदेवः प्रमुखः वाचकोत्र प्रतिभाति। इदानीं सम्पूर्णस्य अग्निपुराणस्य समीक्षणं सिंहावलोकनन्यायेन कृतं तत्र द्वयोरध्याययोर्मध्ये गोतत्वं मन्थनं कथाशैल्यां कृतम्। द्विनवत्यधिकद्विशततमेऽध्याये गवायुर्वेदनामकः प्रसंगः प्राप्यते। अत्र धन्वन्तरिमुखात् विषयस्य प्रतिष्ठापनं कृतम्। भगवान् धन्वन्तरिः यो हि आयुर्वेदस्य प्रवर्तको बभूव स एव गवायुर्वेदविषये प्रतिपादनं करोति। इयं कथा धन्वन्तरिः सुश्रुतं श्रावयामास। उपक्रमः अनेन प्रकारेण विद्यते -

गोविप्रपालनं कार्यं राज्ञा गोशान्तिमावरे।

गावः पवित्रा मांगल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः॥

शकृन्मूत्रं परं तासां मलक्ष्मीनाशनं परम्।

गवां कण्डूयनं वारिदानं शंगस्य मर्दनम्॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।

षडङ्गां परमं पाने दुःस्वप्नादिनिवारणम्॥

रोचना विषरक्षोहनी ग्रासदः स्वर्गगो गवाम्।

यदृहे दुःखिता गावः स याति नरकं नरः॥
 परगोग्रासदः स्वर्गो गोहितो ब्रह्मलोकभाक्।
 गोदानात् कीर्तनाद्रक्षां कृत्वा चोद्धरते कुलम्॥
 गवां श्वासात् पवित्राभूः स्पर्शनात् किल्बिषक्षयः।
 गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि कुशोदकम्॥
 एकरात्रोपवासश्च श्वपाकमपि शोधयेत्।
 सर्वाशुभविनाशाय महासां तपनं स्मृतम्।
 सर्वकामप्रदं चैतत् सर्वाशुभविमर्दनम्॥
 कृच्छ्रातिकृच्छं पयसा दिवसानेक विंशतिम्।
 निर्मलाः सर्वकामाप्त्या स्वर्गगाः स्युर्नरोत्तमाः॥
 त्र्यहमूष्णं पिबेन्मूत्रं त्र्यहमूष्णं घृतं पिबेत्।
 त्र्यहमूष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षः परं त्र्यहम्॥
 तप्तकृच्छ्रव्रतं सर्वपापघ्नं ब्रह्मलोकदम्।
 सालमान शीतैस्तु शीतकृच्छ्रे ब्रह्मोक्तं ब्रह्मलोकदम्॥
 दि तरह गोमूत्रेणाऽऽचरेत् स्नानं वृत्तिं कुर्याच्च गोरसैः।
 गोभिर्ब्रजेच्च भुक्तासु भुञ्जीताथ गोव्रती॥
 मासेनैकेन निष्पापो गोलोकी सगणो भवेत्।
 विद्यां च गोमती जप्त्वा गोलोकं परमं व्रजेत्॥⁴

गोव्रती सदा गोरसस्यैव भक्षणं पानं च कुर्यात्। ग्रीष्म तप्तं दुग्धं, तप्तं, घृतं, तप्त, गोमूत्रं, तप्तं च वायु सेवेत अनेन तप्तकृच्छ्रेण बाह्याभ्यन्तरस्य शुद्धिरप्यते। किं बहुना शीतकाले दुग्धं घृतं, गोमूत्रं, वायुं च शीतमेव सेवेत। व्रतमिदं कालस्य प्रभावात् मोचयति जनम्। तस्मात् अस्माकं शास्त्रे कृच्छ्रव्रतस्य अनेके प्रकाराः उपलभ्यन्ते। तत्र विवेकेन व्रतस्योपदेशः विहितः। शास्त्रस्य निर्णये सदा यदालिखितं ग्रन्थे न तथा वक्तव्यं अपितु देशकालपरिस्थितिं च आकलय्य धर्मं ब्रूयात्। अस्याः विद्यायाः ज्ञानस्य च वर्णनं अग्निपुराणे विस्तरेण प्राप्यते गावः सदा सौरभेयी भवति गुग्गुलस्य सुगन्धः यथा सदा प्रसरति वातावरणे तथैव अस्याः कृते शास्त्रे उपदिष्टम्। यो हि जनः गोमती विद्यां वेति स इह लोके सुखं भुक्त्वा परत्र च अप्सरौगणसेवितं दुर्लभं स्थानं देवासुरपूजितं लभते। गावः प्रतिष्ठाः भूतानाम्। तथा मंगलकारिणी सदा देवानां पितृणां च कृते हविष्यरूपाः प्रोजेक्ट दुग्धादि प्रदानेन। सर्वेषां प्राणिनां कल्याणाय जनाय च इमाः गावः प्रसूताः सन्ति। हविष्यप्रदानेन स्वर्गादौ देवान् प्रीणाति। ऋषीणां होमकर्मणि गावः सहायकाः भवन्ति। सर्वेषां मनुष्याणां शरणस्थली गौर्भवति। स्वर्गसुखलाभाय गोसेवा आवश्यकी

प्रोक्ता। ब्रह्मणा उत्पादिता गौः सर्वदा नमस्कारयोग्या। सदा गवे नमः। ब्राह्मणः गौश्च एकस्य वंशवृक्षस्य द्वे शाखे स्तः। एकस्य पार्श्वे मंत्र संघाः . अपरत्र च हविष्यं संरक्षितम्। देवताब्राह्मण गौसाधसाध्वीस्त्रीणां च बलेन संसारोऽयं संरक्षितः। उक्तञ्च -

ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम्।

एकत्रमन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति॥

देवब्राह्मणगासाधुसाध्वीभिः सकलं जगत्।

धार्यते वै सदा तस्मात् सर्वे पूज्यतमा मताः॥

पिबन्ति यत्र तत्तीर्थं गंगाया गाव एव हि।

गवां माहात्म्यमुक्तं हि चिकित्सां च तथा शृणु॥⁵

अस्मिन्नध्याये चिकित्साविषये उपचारं वर्णयामास उपचारस्य औषधनामानि सर्वाणिपारंपरकाणि विद्यन्ते तेषां नामानि लोके अप्रसिद्धानि तथा च क्षेत्रभेदे नामसु भेदः श्रूयते एतस्मात् कारणात् मूलश्लोका अत्र उदाह्रियन्ते। यद्यपि निघण्टौ एतेषां वर्णनं प्राप्यते तथापि मूलेनैव प्रमाणं दीयते -

शृंगामयेषु धेनूनां तैलं दद्यात् ससैन्धवम्।

शृंगवरेबलामांसीकल्कसिद्धं समाक्षिकम्॥

कर्णशूलेषु सर्वेषु मज्जिष्ठाहिगु सैन्धवैः।

सिद्धं तैलं प्रदातव्यं रसोनेनाथ वा पुनः॥

बिल्वमूलमपामार्गं धातकी च सपाटला।

कुटजं दन्तशूलेषु लेपातच्छूलनाशनम्॥

दन्तशूलहरेद्रव्यैर्घृतं रामविपाचितम्।

मुखरोगहरं ज्ञेयं जिह्वारोगेषु सैन्धवम्॥

शृंगवेरं हरिद्रे द्वे त्रिफला च गलग्रहे।

दृच्छूले वस्तिशूले च वातरोगे क्षये तथा॥

त्रिफला घृतमिश्रा च गवां पाने प्रशस्यते।

अतीसारे हरिद्रे द्वे पाठां चैव प्रदापयेत्॥

सर्वेषु कोष्ठरोगेषु तथा शाखागदेषु च।

शृंगवेरं च भागां च कासे श्वासे प्रदापयेत्॥

दातव्या भग्नसंधाने प्रियंगुर्लवणान्विता।

तैलं वात हर पित्ते मधुयष्टिविपाचितम्॥
 कफे व्योषं च समधु सपुष्टकरजोडस्रजे।
 तैलाज्यं हरितालं च भग्नक्षतिशृतं ददेत्॥
 माषास्तिलाः सगोधूमाः पयः क्षीरं घृतं तथा।
 एषां पिण्डी सलवणा वत्सानां पुष्टिदात्वियम्॥
 बलप्रदा विषाणां स्याद्गृहे नाशाय धूपकः।
 देवदारु वचामांसी गुग्गुलुहिगुसर्षपाः॥
 ग्रहादिगदनाशाय एष धूपो गवां हितः।
 घण्टा चैव गवां कार्या धूपेनानेन धूपिता॥
 अश्वगन्धातिलैः मूर्ती यो धार्यते गृहे।
 रसायनं च पिण्याकं मूर्ती यो धार्यते गृहे॥
 गवां पुरीषे पञ्चम्यां नित्यं शान्त्यै श्रियं यजेत्।
 वासुदेवं च गन्धाद्यैरपरा शान्तिरुच्यते॥
 अश्वयुक् शुक्लपक्षस्य पञ्चदश्यां यजेद्धरिम्।
 हरिं रुद्रमजं सूर्यं श्रियमग्निं घृतेन च॥
 दधि सप्राश्य गाः पूज्य कार्या वह्नि प्रदक्षिणाः।
 वृषणां योजयेद्युद्धं गीतवाद्यरवैर्वहिः॥
 गवां तु लवणं देयं ब्राह्मणानां च दक्षिणा।
 नैमित्तिके माकरादौ यजेद्विष्णुं सह श्रिया॥
 स्थण्डिलेब्जे मध्यगते दिक्षु केसरगान्सुरान्।
 सुभद्रायरविः पूज्यो बहुरूपो बलिर्बहिः॥
 खं विश्वरूपा सिद्धिश्च ऋद्धि शान्तिश्च रोहिणी।
 दिग्धेनवो हि पूर्वाद्याः कृशरैश्चन्द्र ईश्वरः॥
 दिक्पालाः पद्मपत्रेषु कुम्भष्वग्नौ च होमयेत्।
 क्षीरवृद्धस्य समिधः सर्षपाक्षततण्डुलान्॥
 शतं शतं सुवर्णं च कांस्यादिकं द्विजे ददेत्।

गावः पूज्याः विमोक्तव्याः शान्त्यै क्षीरादिसंयुताः॥

शालिहोत्रः सुश्रुताय हयायुर्वेदमुक्तवान्।

पालकोप्यङ्गराजाय राजायुर्वेदमब्रवीत्॥⁶

गवायुर्वेदस्य विस्तरेण अत्र प्रसंगः प्राप्यतो पशुपालकस्य कृत इयं समस्या सामान्येन आयाति पशु केनचित् व्याधिना पो जायतो तत्र सामान्य औषधिज्ञानं सर्वैरवश्यमेव कर्तव्यमा तच्चौषधम् तस्मिन्नेवक्षेत्र प्राप्यत्। कारुणिको भगवान् अग्निः लोकानां हिताय गोवत्सानां गवां च आयुर्वेद निरूपयामासा ॥

समग्रस्याग्निपुराणस्य समीक्षणेन ज्ञायते गोधनं घेळं धनमस्ति तीर्थादौ गोदानं योग्याय विप्राय दातव्यम्। गयात्राद्धप्रकरणे वैतरण्यां गोदानस्य विशिष्टं महत्वं प्रोक्तम्। तत्र गोदाने कृते एकविंशति पूर्वजानामुद्धारः भवति यथा -

नत्वा गवां वैतरण्यामेकविंशकुलोद्धृतिः।⁷

अग्निपुराणस्याध्ययनं आवश्यकमस्ति अनेके आधुनिकाः अत्र गुम्फिताः। प्रायेण सर्व विषयाः पुराणेऽस्मिन् वर्णिताः।

3.4 देवीभागवते गोतत्त्व विमर्शः

देवीभागवतं पुराणं व्यासेन विरचितम्। अत्रापि पुराणस्य पञ्चलक्षणं स्पष्टीकृतम्। अष्टादशसहस्रसंख्याकाः श्लोकाः विद्यन्ते। पुराणस्यास्य प्रामुख्येन विषयः देव्याश्चरितं भवति। देवीनां कल्पभेदेन विस्तृतं चित्रणं प्रामाण्येन कथितम्।

पुराणस्यान्तरिको विभागः स्कन्धेषु विद्यते। द्वादशस्कन्धा अत्र सन्ति। स्कन्धेषु अध्यायाः विद्यन्ते पुराणेऽस्मिन् कथाः आख्यायिकाः सर्वत्र प्रसृताः।

वेदस्य सर्वत्र समादरः। देवीपूजायां वैदिकानां कृते देवीभागवते उपदेशः कृतः वेदमन्त्रेण देव्याः पूजनं विधेयम्। योहि विद्वान् वेदविधिं जानाति स खलु वेदस्य मार्गस्यानुसन्धानं कुर्यात्। तत्रापि शाखाभेदेन नियतोपदेशः। यस्य उपासकस्य वेदस्य या शाखा परम्परया निर्धारिता तया शाखया देव्याः अर्चनं फलाय पला आपण श्लोका अत्र अनुष्टुप् छन्दसि विद्यन्ते तथा क्वचिच्च अन्यान्यपि छन्दांसि प्राप्यन्ते। क्वचिच्च गद्यविभागोऽपि स्वल्पांसेन प्रयुक्तः। व्यासस्यसुदीर्घपरम्परायाः विज्ञानं ऋषिभिः परिगीतम्। कल्पभेदेन व्यासस्य भेदः समर्थितः तदपि प्रसंगानुरोधेन प्रदर्शयिष्यते। देव्याश्चरितं महत् विद्यते तस्मात् सावधानेन श्रद्धया चाध्येयम्। अनेके विषयाः रहस्यात्मकाः गुम्फिताः तेषां रहस्यानां मन्त्राणां तन्त्राणां विज्ञानानाञ्च ज्ञानं पुराणे निरूपितम्।

पुराणेषु देवीभागवतस्य उत्कृष्टं स्थानम्। पुराणानां गणनाक्रमे पुराणमिदं वेदतुल्यं पवित्रं सर्वलक्षणान्दितं पञ्चममस्ति। शक्तेरुपासकाः शाक्तभागवतनाम्ना स्वीकुर्वन्ति। ग्रन्थस्यादौ मध्ये-अन्ते च देव्याः माहात्म्यमुक्तम्। प्रामुख्येन पुराणेऽस्मिन् परमात्मनः मातृरूपे उपासनायाः महत्वं प्रस्फुटितम्। भगवत्याः कथाः अनन्ताः विद्यन्ते। तस्याः लीलायाः कथामाध्यमेन वर्णनमेव पुराणस्य विषयः।

भगवान् वेदव्यासः जनमेजयं राजानां पुराणमिदं शुश्रावा। पूर्वस्मिन् काले राजापरीक्षितः तक्षकेण नागेन दंशितः स च राजा जनमेजयस्य पिता आसीत्। अतः पितुरात्मकल्याणाय स्वर्गादिलाभाय च भगवतीं विधिवत् आराध्य नवरात्रं यावत् व्यासमुखात् श्रीमद् देवीभागवतपुराणं श्रुतवान्। पूर्णयज्ञे कथायाः समाप्तौ परीक्षितः दिव्यभेदं धत्वा देव्याः सालोक्यमवाप। जनमजयोऽपितुः दिव्यं देहं दृष्ट्वा दिव्यगतिं चावलोक्य महर्षिणं वेदव्यासं उपचारपूर्वकं पूजां चकार।

सम्पूर्णस्य पुराणस्य समीक्षणेन ज्ञायते संसारासक्तस्य कृते दुःखमेव भवति तस्मात् देव्याः कथायाः श्रवणं सदा कुर्यात्। सा भगवती कारुण्यभावन लोकानां दुःखं व्यपोहति शनैः शनैः भोगमोक्षं च प्रयच्छति। अन्यत्र पुराणेषु भोगस्य निन्दा एव वर्तते परन्तु देव्याः आराधकाः पूजकाः भुक्तिमुक्तिं च लभन्ते।

अस्य पुराणस्य श्रवणं पाठश्च पुण्यलाभाय अन्तःकरणस्य च शुद्ध्यर्थं भवति। भगवत्याः चरणारविन्दे रतिः विषयाच्च विरतिः स्वभावतः जायते। शनैः शनैः जीवनस्य कर्तव्यबोधः अनायासेन भवति किं बहुना भगवत्याः आराधना सर्वैः पुरुषैः स्त्रीभिः बालवृद्धैः अन्त्यजैश्च अवश्यमेव विधेया। श्रीमद्देवीभागवते पुराणस्य कश्चिदुपक्रमः प्रस्तावितः। प्रथमेस्कन्धे द्वितीयेऽध्याये अयमुपक्रमः।

पुराणमुत्तमं पुण्यं श्रीमद्देवीभागवताभिधम्।

अष्टादशसहस्राणि श्लोकास्तत्र संस्कृताः॥

स्कन्धा द्वादश चैवात्र कृष्णेन विहिताः शुभाः।

त्रिंशत् पूर्णमध्याया अष्टादशयुतास्मृताः॥

विंशतिः प्रथमे तत्र द्वितीये द्वादशैव तु।

त्रिंशच्चैव तृतीये तु चतुर्थे पञ्चविंशतिः॥

पञ्चत्रिंशत्तथाऽध्यायाः पञ्चमे परिकीर्तिताः।

एकत्रिंशत्तथा षष्ठे चत्वारिंशच्च सप्तमे॥

अष्टमे तत्त्वसंख्याश्च पञ्चाशन्नवमे तथा।

त्रयोदशे तु संप्रोक्ता दशमे मुनिना किला॥

तथा चैकादशस्कन्धे चतुर्विंशतिरीरिताः।

चतुर्दशैव चाध्यायाः द्वादशे मुनिसतमाः॥

एवं संख्या समाख्याता पुराणेऽस्मिन् महात्मना।

अष्टादश सहस्रीया संख्या च परिकीर्तिता॥⁸

अस्मिन्नेव स्कन्धे तृतीयेऽध्याये पुराणानां नामानि अतिसंक्षेपेण प्रस्तुतानि। तेषां संग्रहः प्रबन्धस्य कृते सर्वथा उपकारकः तद्यथा -

मद्वयं भद्वयं चैव बत्रयं वचतुष्टयम्।

अयमर्थः मकारात् द्वे महापुराणे स्तः।

मत्स्य - मार्कण्डेयञ्च।

भकारात् च द्वे - भविष्यं, भागवतम्।

बकारात् त्रीणि सन्ति -

1. ब्रह्मपुराणम्

2. ब्रह्माण्डपुराणम्

3. ब्रह्मवैवर्तपुराणम्

वकारात् चत्वारि विद्यन्ते -

1. वायुपुराणम् 2. विष्णुपुराणम्

3. वाराहपुराणम्

4. वामनपुराणम्

अकारात् एकमेव -

1. अग्निपुराणम्

नकारात् एकमेव -

1. नारदपुराणम्

पकारात् एकमेव -

1. पद्मपुराणम्

लिकारात् - लिंगपुराणम्

गकारात् - गरुडपुराणम्

कू इति - कूर्मपुराणम्

स्क इति - स्कन्दपुराणम्

इमानि अष्टादश पुराणानि सन्ति।

तथैव उपपुराणानि च सन्ति तत्रैव प्रमाणमपि पठितम्।

इदानीं अस्माकं समाजे एको भ्रमः अस्ति व्यासः एको बभूव अथवा अनेके आसन्। अस्मिन् विषये पुराणे विचारः कृतः। अनेके व्यासाः

बभूवुः। तेषां नामानि श्लोकप्रमाण पूर्वकमेव पठ्यन्ते -

मन्वन्तरे सप्तमेऽत्र शुभे वैवस्वताभिधे।
 अष्टाविंशति मे प्राप्ते द्वापरे मुनिसत्तमाः॥
 व्यासः सत्यवती सूनुर्गुरुर्मे धर्मवित्तमः।
 एकोनत्रिंशत् संप्राप्ते द्रौणिर्व्यासो भविष्यति॥
 अतीतास्तु तथा व्यासाः सप्तविंशतिरेव च।
 पुराणसंहितास्तैस्तु कथितास्तु युगे युगे।
 द्वापरे प्रथमे व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयंभुवा।
 प्रजापतिर्द्वितीये तु द्वापरे व्यासकार्यकृत्॥
 तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे तु बृहस्पतिः।
 पंचमे सविता व्यासः षष्ठे मृत्युस्तथापरे॥
 मघवा सप्तमे प्राप्ते वसिष्ठस्त्वष्टमे स्मृतः।
 सारस्वतस्तु नवमे विधामा दशमे तथा॥
 एकादशेऽथ त्रिवुषो भरद्वाजस्ततः परम्।
 त्रयोदशे चांतरिक्षो धर्मश्चापि चतुर्दशे॥
 त्रय्यारूणिः पंचदशे षोडशे तु धनंजयः।
 मेघातिथिः सप्तदशे व्रतीह्यष्टादशे तथा॥
 अत्रिरेकोनविंशेऽथ गौतमस्तु ततः परम्।
 ततः शक्तिर्जातुकर्ण्यः कृष्णद्वैपायस्ततः॥
 अष्टाविंशति संख्येयं कथिता या मया श्रुता।
 कृष्णद्वैपायनात् प्रोक्तं पुराणं च मया श्रुतम्।
 श्रीमद्भागवतं पुण्यं सर्वदुःखौघनाशनम्॥

एतेषां व्यासानां नामानि श्रीमद्देवीभागवते परिगीतानि।

इदानीं गौतत्व विषये पुराणे किं प्रतिपादितं तच्चिन्त्यते। अस्मिन् पुराणे नवमेस्कन्धे एकस्मिन्नेवाध्याये कतिपयैः श्लोकैः गोतत्वं
 निरूपितम्। तद्यथा - कथायाः प्रसंगः वर्तते।

पुराणस्य समीक्षणेन प्रतीयते "सुरभिः" आदिगौः आसीत्। गवामधिष्ठात्री देवी गवां मध्ये सर्वपूज्या श्रूयते। भगवतः कृष्णस्य वृन्दावनं त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धम्। वृन्दावने भगवतः कृष्णेन सह गवामपि आख्यानं श्रूयते। तत्र प्रथमेयं - 'सुरभिः' गौः बभूव। भगवान् श्रीकृष्णः दुग्धपानेच्छया सुरभिं वामाङ्गात् ससृजे।

कथायाः मूलं श्लोकमुखेन प्रदर्श्यते -
का वा सा सुरभिर्देवी गोलोकादागता च या।
तज्जन्मचरितं ब्रह्मन् प्रोतुमिच्छामि यत्नतः॥
गवामधिष्ठातु देवी गवामाद्या गवां प्रसूः।
गवां प्रधाना सुरभिर्गोलोके सा समुद्भवा॥
सर्वादिसृष्टेश्चरितं कथयामि निशामय।
बभूव तेन तज्जन्म पुरा वृन्दावने वने।
एकदा राधिकानाथो राधया सह कौतोकी॥
गोपाङ्गना परिवृतो पुण्यं वृन्दावनं ययौ।
सहसा तत्र रहसि विजहार स कौतुकात्।
बभूव क्षीरपानेच्छा तस्य स्वेच्छामयस्य च ॥
ससृजे सुरभि देवीं लीलया वामपश्चतः।
वत्सयुतां दुग्धवतीं वत्सो नाम मनोरथः॥
दृष्ट्वा सवत्सां श्रीदामा नवभाण्डे दुदोह च।
क्षीरं सुधातिरिक्तं च जन्ममृत्युजराहम्॥
तदुत्थं च पयः स्वादु पपो गोपीपतिः स्वयम्।
सरो बभूव पयसां भाण्विसंसेन व॥
दीर्घं च विस्तृतं चैव परितः शतयोजनम्।
गोलोकोऽयं प्रसिद्धश्च सोऽपि क्षीरसरोवरः॥
गोपिकानां च राधायाः क्रीडावापी बभूव सा।
रत्नेन्द्रचिता पूर्ण भूता चापीश्वरेच्छया॥
बभूव कामधेनूनां सहसा लक्षकोटयः।

यावतस्तत्र गोपाश्च सुरभ्या लोमकूपतः॥
तासां पुत्राश्च बहवः संबभूवुरसंख्यकाः।
कथिता च गवां सृष्टिस्तया च पूरितं जगत्।
पूजां चकार भगवान् सुरभ्याश्च पुरा मुने।
ततो बभूव तत्पूजा त्रिषु लोकेषु दुर्लभा॥
दीपान्विताऽपरदिने श्रीकृष्णस्याज्ञया हरेः।
बभूव सुरभिः पूज्या धर्मवक्त्रादिदं श्रुतम्॥
ध्यानं स्तोत्रं मूलमन्त्रं यद्यत्पूजा विधिक्रमम्।
वेदोक्तं च महाभाग निबोध कथयामि ते॥⁹

सुरभि गौः सदा पूज्या प्रोक्ताऽस्ति। तस्याः पूजायाः द्रव्याणि मन्त्रश्च अत्रैव प्रोक्तम्। स च मन्त्रः षडाक्षरः यथा -

"ॐ सुरेभ्योः नमः"¹⁰

अस्य मन्त्रस्य जपः लक्षसंख्यान्वितः कथितः। ध्यानं अन्यच्च नियमः अत्रैव प्रतिपादितः -

ॐ सुरेभ्यै नम इति मन्त्रस्तस्याः षडाक्षरः।
सिद्धो लक्षजपेनैव भक्तानां कल्पपादपः॥
ध्यानं यजुर्वेदगीतं तस्याः पूजा च सर्वतः।
ऋद्धिदा वृद्धिदा चैव मुक्तिदा सर्वकामदा॥
लक्ष्मीस्वरूपां परमां राधा सहचरी पराम्।
गवमधिष्ठातृदेवीं गवामाद्यां गवां प्रसूम्॥
पवित्ररूपां पूतां च भक्तानां सर्वकामदाम्।
ययापूतं सर्वविश्वं तां देवीं सुरभिं भजे॥
घटे वा धेनुशिरसि बंधस्तंभे गवामपि।
शालग्रामे जलाग्नौ वा सुरभिं पूजये दद्विजः॥
दीपान्विताऽपरदिने पूवाहे भक्तिं संयुतः।
यः पूजयेच्च सुरभि स च पूज्यो भवेद्भुवि॥¹¹

अनन्तरं एका कथा वराहकल्पस्य प्रसंगादत्र पठिताः। तस्मिन् कल्पे सुरभिः केनापि कारणेन क्षीरं तत्याज। अर्थात् दुग्धदानं त्यक्तवती। ततः सर्वे देवाः सवासवाः प्रार्थनां चक्रुः। सा प्रार्थना देवीभागवते दिव्यस्तोत्रे संकलिता। तस्य स्तोत्रस्य फलमपि दिव्यं प्रोक्तम् तस्मादत्र स्तोत्रस्य लेखनं करोमि -

एकदा त्रिषु लोकेषु वाराहे विष्णुमायया।
क्षीरं जहार सुरभिश्चिन्तिताश्च सुरादयः॥
ते गत्वा ब्रह्मलोके च ब्रह्माणं तुष्टुवुस्तदा।
तदाज्ञया च सुरभिं तुष्टाव पाकशासनः॥

पुरंदर उवाच -

नमो देव्यै महादेव्यै सुरभ्यै च नमो नमः।
गवां बीजस्वरूपायै नमस्ते जगदंबिके॥
नमो राधाप्रियायै च पद्मांशायै नमो नमः।
नमः कृष्णप्रियायै च गवां मात्रे नमो नमः॥
कल्पवृक्षस्वरूपायै सर्वेषां सततं प्रिये।
क्षीरदायै धनदायै बुद्धिदायै नमो नमः॥
शुभायै च सुभद्रायै गो प्रदायै नमो नमः।
ङ्के यशोदायै कीर्तिदायै धर्मदाय नमो नमः।
स्तोत्रश्रवणमात्रेण तुष्टा हृष्टा जगत्प्रसूः।
आविर्बभूव तत्रैव ब्रह्मलोके सनातनी॥
महेन्द्राय वरं दत्त्वा वाञ्छितं चापि दुर्लभम्।
जगाम सा च गोलोकं ययुर्देवादयो गृहम्॥
बभूव विश्वं सहसा दुग्धपूर्णं च नारदा।
दुग्धं घृतं ततो यज्ञस्ततः प्रीतिः सुरस्य च।
इदं स्तोत्रं महापुण्यं भक्तियुक्तश्च यः पठेत्॥
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः।
इह लोके सुखं भुक्त्वा यात्यंते कृष्णमन्दिरम्॥
सुचिरं निवसेत्तत्र करोति कृष्णसेवनम्।

इयमेका कथा संपूर्णेन देवीभागवते गोतत्वस्य प्रकाशिका वर्तते। अन्यत्र कथासु काकतालीयन्यायेन क्वचित् अतिसंक्षेपेण गवां महिमा वर्तते।

एकत्र दानप्रसंगे गोदानस्य महत्वं प्रतिपादितम्। तीर्थस्य वर्णनक्रमे तीर्थे गोदानस्य महत्वं निरूपितम्।

सन्दर्भग्रन्थाः –

1. अग्निपुराणम् - 272.11
2. अग्निपुराणम् - 383.64
3. सरकान्त झा सम्पादिते अग्निपुराणे भूमिकायाम्।
4. अग्निपुराणम् - 292 अध्यायात्
5. अग्निपुराणम् - 292 अध्याय 20-21
6. अग्निपुराणम् - 116-7
7. श्रीमद्देवीभागवतम् - 1.2.11-16
8. श्रीमद्देवीभागवतम् - 3.20-33 यावत्
9. श्रीमद्देवीभागवतम् - 9.49. 1-15 यावत्
10. श्रीमद्देवीभागवतम् - तत्रैव
11. श्रीमद्देवीभागवतम् - तत्रैव
12. श्रीमद्देवीभागवतम् – तत्रैव